

Stoa Felsefesinde Ahlaki Bir Model Olarak Doğa

M. Ahmet Tüzen¹

ORCID: 0000-0001-8358-0140

DOI: 10.55256/TEMASA.1183769

Öz

Bir ahlak felsefesi olmasının yanı sıra kozmosun yapısını inceleyen fiziğe, insanların bu yapı içinde nasıl hareket edeceğini gösteren ahlaka ve fizik ile ahlakı koruduğu için mantığa ayrı bir önem veren Stoacılık, doğaya uygun yaşamı insanın amacı olarak kabul eden bir düşüncedir. Determinist, fizikalist ve teleolojik bir karaktere sahip olan Stoa felsefesinde doğa araştırmasının ana hedefi, salt doğal nedenleri yani olayların ilk nedenlerini öğretirken insana ahlaki yaşama yönelik dersler çıkarmasını sağlamaktır. İnsana özgü akıl, doğaya özgü akla dayandığı için doğa araştırmasında esas olan, insana doğanın aklını tanıtırken kendi aklını keşfetmesini sağlamaktır. Bu anlamda doğa araştırması, filozofların doğaya ilişkin söylemlerine ve yapıtlarına işaret etmesi bakımından felsefi eğitimin başlangıç evresinin bir parçasıdır. Fizikle elde edilen bilginin pratiğe yansması ise insandaki ahlaki dönüşüme katkı sağlar. Bu çalışmada Stoacıların fizik öğretilerinden hareketle ahlaki yaşamı nasıl temellendirdikleri değerlendirilecektir. Bu bağlamda doğada ve insan yaşamında hâkim olan kozmik veya tanrısal düzenin anlaşılmasının doğaya uyumlu yaşam için bir zorunluluk olduğu görüşleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Stoacılık, Doğa, Fizik, Ahlak, Erdem.

Nature As a Moral Model in Stoa Philosophy

Abstract

In addition to being a moral philosophy, Stoicism, which gives a special importance to physics that examines the structure of the cosmos, to morality that shows how people will act within this structure, and to logic, because it protects physics and morality, is a thought that accepts life in accordance with nature as the purpose of man. In Stoa philosophy, which has a deterministic, physicalist, and teleological character, the major goal of nature research is to enable people to learn about moral life while teaching only natural causes, that is, the first causes of events. Since the human-specific mind is based on the nature-specific mind, what is essential in nature research is to enable the human to discover his/her own mind while introducing the mind of nature. In this sense, nature research is part of the initial phase of philosophical education in terms of addressing the discourses and works of philosophers about nature. The reflection of the knowledge gained through physics into practice contributes to the moral transformation in people. In this study, how the Stoics ground the moral life based on physics teachings will be evaluated. In this context, it will be emphasized that understanding the cosmic or divine order that prevails in nature and human life is a necessity for life in harmony with nature.

Keywords: Stoicism, Nature, Physics, Moral, Virtue.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü. atuzen@gumushane.edu.tr

Giriş

Stoacılık, genel hatlarıyla bir ahlak felsefesi olmasının yanı sıra kozmosun yapısını inceleyen fiziğe, insanların bu yapı içinde nasıl hareket edeceğini gösteren ahlaka ve fizik ile ahlaki koruduğu için mantığa ayrı bir önem verir.² Bu üç alanı birleştirici niteliğe sahip olan kozmik doğa ise başta akıl, kader, ihtiyat ve Zeus/Tanrı olmak üzere Stoacılıkta birçok şeyle özdeşleştirilir. Bu özdeşleştirmelerin her biri yalnızca birbiriyle bağlantılı kısımlardan oluşan büyük bir düşünce sisteminin ayrıntılarına inilerek anlaşılabilir. Determinist, fizikalist ve teleolojik bir karaktere sahip olan Stoa felsefesi için evrenin doğası anlamına gelen kozmik doğa, aynı zamanda ahlaki teoride de önemli bir rol oynamaktadır. Nitekim Stoacı metinlerde insanın nihai amacının doğaya uygun yaşamak olduğuna, bunun ise önce kozmik doğayı ve onun gerekliliklerini öğrenmeyle sonra da bu gereklilikleri insanın kendi yaşamına tatbik etmesiyle mümkün olduğuna yer verilir. Bu düşüncenin kurucusu olan Zenon'un belirttiği üzere Stoa felsefesi, tanrısal iradenin tezahürü olan doğanın yapısına uygun bir yaşamı ahlaki bir yaşam olarak benimser. Erdemli olmak doğanın keşfedilmesine bağlı olduğu için temel olan şey insanın doğası değil, insan doğasının bir parçası olduğu kozmik doğadır.³ Maddecilik ve ahlaki bir akılcılık şeklinde gelişen Stoa felsefesi, ilk döneminden son dönemine kadar doğa ile insan arasındaki benzeşimi pratik bir boyutta ele alarak bir yaşam biçimi geliştirmiştir. Doğa ile insanın bütünleşeceği erdemli bir yaşama işaret eden Stoa felsefesinin temel ilkesi tek iyi olan erdeme ulaşmak ve tanrısal arzuyu yerine getirmektir. Bu ilkeye ulaşmak için belirlenen yöntem ise doğaya uygun yaşama ya da doğa yasasına boyun eğmektir.⁴

Stoacılar, bu yaşam biçimini ifade etmek için felsefelerinde mantık, fizik ve ahlak bölümlenmesi yapmışlardır; ancak hangi sıralamanın daha uygun olacağı hususunda ayrılmışlardır. Zenon ve Khrysippos “mantık, fizik ve ahlak” sıralamasını benimserken Ptoleme’li Diogenes ahlak, Panetius ve Poidonius ise fizikle bu felsefeye başlanması gerektiğini düşünür. Ancak her durumda birbirleriyle bağlantı içerisinde olan felsefenin bu farklı kısımlarının her birinin tek başına bir önemi bulunmamaktadır. Diogenes Laertios’un belirttiği gibi “Stoacılar felsefeyi [...] tarlaya benzetirler: Çevresini saran çit mantıktır, ürün ahlak, toprak ya da ağaçlar da fizik. Ya da sağlam surlarla çevrilmiş ve aklın gösterdiği yolda yönetilen bir kente benzetirler. Ve bazı Stoacıların söylediği gibi hiçbir parçası ötekenden ayrılmış değildir, tersine hepsi iç içedir.”⁵ Şu hâlde felsefi soruşturmaya hangi alandan başlanacağı sorusundan ziyade “doğaya uygun yaşamak” amacından dolayı doğayı konu edinen fizik en önemli başlangıç noktasıdır. Brun’un da işaret ettiği gibi Stoa felsefesinin bilgeliği kurmaya elverişli doğa bilgisini içerdiği göz önünde bulundurulduğunda fizik hem felsefenin başlangıcı ve temeli hem de düşüncelerin gelişimiyle ulaşılan nihai bir noktadır.⁶

Stoacılar göre doğa araştırmasının ana hedefi, salt doğal nedenleri yani olayların ilk nedenlerini öğretirken insana ahlaki yaşama yönelik dersler çıkarmasını sağlamaktır. İnsana özgü akıl, doğaya özgü akla dayandığı için doğa araştırmasında esas olan, insana doğanın aklını tanıtırken kendi aklını keşfetmesini sağ-

² Çiğdem Dürüşken, *Antikçağ Felsefesi: Homeros’tan Augustinus’a Bir Düşünce Serüveni* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2016), 287.

³ Julia Annas, *The Morality of Happiness* (New York: Oxford University Press, 2016), 159.

⁴ Çiğdem Menzilioğlu, “Sunuş: Cicero ve De Natura Deorum” *Tanrıların Doğası* içinde, ed. Çiğdem Dürüşken (İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2012), 9-30, 20.

⁵ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, VII. Kitap, çev. Candan Şentuna. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), 40.

⁶ Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, çev. Medar Atıcı. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 36.

lamaktır.⁷ Bu çalışmada Stoacıların doğa görüşlerinden hareketle ahlak düşüncesinin nasıl temellendirildiği ele alınarak “doğaya uyumlu yaşam”ın unsurları değerlendirilecektir. Bu bağlamda doğada ve insan yaşamında hâkim olan kozmik veya tanrısal düzenin anlaşılması noktasında ahlaki telosun gerçekleştirilmesinin bir zorunluluk olduğu görüşleri üzerinde durulacaktır.

1. Ahlaki Telos'u Anlamanın İmkânı Olarak Doğa

Stoa felsefesinde, doğayla ilgili alanı temsil etmesi ve doğayla uyumlu yaşamının önemini ortaya koyması açısından fiziğin ahlaksal bir önemi vardır. Ancak doğanın “değerden bağımsız” bir şekilde ele alınabileceğinin mümkün ve arzu edilir olduğuna dair çağdaş varsayım, Stoa felsefesine oldukça yabancıdır. Stoa fiziğinde teknik yönleri de dahil olmak üzere Stoacı felsefi ve ahlaki temalar bulmak mümkündür. Her şeyi kapsayarak kozmosu kontrol eden ilahi bir aklın varlığı, kozmosun birliği ve uyumu gibi temalar, Stoa fiziğinin ahlaksal temaları ile bağlantı içerisindedir.⁸ Bu doğrultuda Stoacıların fizikten ne kastettiğini anlamak için modern düşüncenin birkaç yüzyıldır değerden bağımsız şekilde ele aldığı fizik anlayışından sıyrılmak gerekmektedir. Günümüzde fizik denilince soyut, zorunlu ve niceliksel ilişkileri sistematik hale getiren teoriler bütünü anlaşılır. Bu modern kavrayıştan oldukça farklı bir bakışa sahip olan Yunan düşüncesinde fizik sözcüğüne karşılık gelen physis, büyümek anlamına gelen phyein'dan gelir. Bu nedenle Yunan düşüncesinde fizikten ya da doğadan söz etmek, yaşamdan söz etmektir. Sokrates öncesi düşüncelerin merkezinde yer alan bu kavrayış bilhassa Platon'da ve Stoacılar da yeniden hayat bulur.⁹

Stoa felsefesinde doğa ile uyumlu yaşama amacının gerçekleştirilebilmesinin bir koşulu olan fizik, genel olarak doğayı konu edinen bir çalışma alanıdır. Ancak Stoa felsefesinin başlangıcından son noktasına kadar yer alan doğa, çok anlamlı bir kavrama işaret eder. Doğa, kendi başına devinen, yaratıcı ilkeye uygun olarak kendisinden çıkan şeyleri gerçekleştiren ve bir arada tutan, nesnelere çıktıkları şeylere uygun kılan bir güç; ateşli ve yaratıcı bir soluktur.¹⁰ Doğa, Cicero'ya göre evrene istikrar ve düzen sağlayan akıl;¹¹ Zenon ve takipçilerine göre de zihin, ruh, tanrı, kader ve tanrısal öngörüdür.¹² Bu bakımdan Stoacılar için yalnızca bir güç olmayan doğanın, var olanlara birlik kazandıran içkin bir neden ve ahlaksal bir ilke olduğu anlaşılmaktadır.¹³

Stoa felsefesinin ahlaksal telosu, fiziğin hem bir sanat hem bir teori şeklinde değerlendirilmesine olanak tanır. Stoacılar göre fiziğin bir sanat olarak görülmesi, onun önemli bir hareket noktası oluşundan kaynaklanır.¹⁴ Fizik, evrenin yapısını, yaratıcısını ve bu yapıya ait olan düzeni araştırması bakımından bilgeliğin önemli bir paçasını oluşturur. Fizikle elde edilen bilginin pratiğe yansması ise insandaki ahlaki dönüşüme katkı sağlar. Epiktetos'a göre fiziğin teorik olarak sunduğu bilgiler, insana hayatta karşılaşacağı pratik sorunlara

⁷ C. Cengiz Çevik, “Seneca'nın Naturales Quaestiones Adlı Eserinde Doğa ve Ahlak Anlayışı” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010), 16.

⁸ Michael J. White, “Stoic Natural Philosophy (Physics and Cosmology)” in *The Stoics*, ed. Brad Inwood (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 124-152, 124-125.

⁹ Brun, *Stoa Felsefesi*, 51.

¹⁰ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 148.

¹¹ M. Tullius Cicero, *De Natura Deorum Academica*, trans. H. Rackam. (Cambridge: Harvard University Press, 1967), II, 115.

¹² Hans Von Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta* (Stuttgart: Teubner, 1964), 1.158.; Hans Von Arnim, *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları Zenon ve Kleanthes*, der. ve çev. Cengiz Çevik. (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2021), 69.

¹³ Melike Molacı, “Güncel Bir İmkân Olarak Stoa Ontolojisi” (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2018), 24.

¹⁴ L. Annaeus Seneca, *Ahlak Mektupları*, çev. Türkan Uzel. (İstanbul: Jaguar Kitap, 2018), 89.

yönelik bir hazırlık ya da alıştırma niteliğindedir; ancak fizik bilgisi nasıl davranılması gerektiği hususunda yetersiz kalır,¹⁵ zira davranışı bilgelik öğretir.¹⁶ Şu hâlde erdemli bir yaşam olan doğayla uyumlu yaşam için fiziğin bir ön hazırlık niteliğinde olduğu; pratik düzlemde yani insanların nasıl eylemde bulunacakları konusunda ise yeterli olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte fiziğin bir teori ve sanat olarak değerlendirilmesi, Stoacıların kendilerine özgü felsefi bölümlenmelerinin bir sonucudur. Öyle ki onların bu yaklaşımı fiziği hem değişen varlıklara yönelik bir inceleme şeklinde ele alan Platon'un hem de bilimler sınıflanmasında teorik bir alan şeklinde değerlendiren Aristoteles'in yaklaşımından ayrışır. Stoacılar için fizik, teorik bir araştırma olmasının yanında ahlaki olarak da araçsal bir role hizmet eder.

Stoacılar bu araştırma alanını iki kısımda ele alırlar: “Stoacılar fizik öğretisini bedenler, ilkeler, ögeler, tanrılar, sınırlar, yer ve boşluk ile ilgili alanlara ayırırlar.”¹⁷ Zenon, Kleantes, Khryssippos ve Poseidonios gibi Stoacılar göre evrendeki her şeyde etkin ve edilgin olmak üzere iki temel ilke bulunur. Edilgin ilke niteliği olmaya töz ya da maddedir; etkin ilke ise bu tözün içindeki neden yani logos ya da tanrısal aklıdır. Bu ilke, maddeyi kuşatan ve her şeyi yaratan sonsuz varlıktır.¹⁸ Her şeyde iki ilkenin bulunması, şeylerin iki nedeni olduğu anlamına gelmez. Burada neden olan yalnızca etkin ilkedir; durağan, donuk, kendinde herhangi bir şekle ya da niteliğe sahip olmaksızın nitelik ve şekil almaya uygun olan edilgin ilke, etkin ilkenin işleyebileceği maddi zemindir.¹⁹ Khryssippos ve Zenon'a göre madde, kendisinden herhangi bir şeyin çıktığı şeydir. Bütün varlıkların ilk maddesi olan töz ise parça ve bütünle bağlantılı olarak iki şekilde ele alınır. Bütünle bağlantısı bakımından töz yahut madde niceliksel olarak değişmez; ancak parçayla bağlantısı bakımından niceliksel olarak değişime uğrar. Değişebilir ve kendisinden pek çok şeyin oluştuğu bir unsur olduğundan madde, kütlelidir ve sonludur.²⁰ İlk ilkeler herhangi bir biçime sahip olmasalar da onlar beden olarak anlaşılmalıdır. Burada etkin ilke edilgin olanı her yönden kuşatır, onunla iç içe geçer. Söz konusu belirsizlikten dolayı edilgin ilke ya da madde beden olarak adlandırılabilir. Stoacılar göre Tanrı aynı zamanda pneuma yani soluk olmasından dolayı etkin ilke ya da beden olarak düşünülür. O halde hareket halindeki hava olan pneuma/soluk hareket olan aither anlamına da gelir. Khryssippos bu anlamıyla pneuma'yı, “olan şey”, içe ve dışa doğru hareketi kendinde olan bir soluk ya da kendinde ileri geri hareket eden soluk olarak tanımlamıştır.²¹

Yaratılmamış ve yol edilemez olan bu iki ilke ile Tanrı tarafından meydana getirilmiş ve zamanı gelince kutsal doğaya yeniden karışacak dört temel öge ayırdırlar. Empedokles'in toprak, hava, ateş ve su olarak ifade ettiği bu dört öge Stoacılar tarafından da aynen kabul edilir. Ögeler de ilkeler gibi bedendir; bununla birlikte ilkelerden farklı olarak onlar belirli bir şekle ve yayılıma sahiptirler. Öge, şeylerin başlangıçta kendisinden çıktığı ve sonunda onda çözüldüğü şeydir.²² Evrenin yapı taşı olan bu dört öge, bütün hayvanlarda ve bileşik doğalarda bulunur. Bileşik bedenlerin dört ögeye dönüşecek olmaları, bedenler ile ögeleri birbirinden ayırmayı sağlayan en önemli farktır. Niteliği olmayan töz, yani madde olarak ifade edilen bu ögeler arasında etkin olarak tanımlanan tek öge ateştir. Stoa kozmolojisinde ayrı bir yere sahip olan ateşin, Zenon tarafından her şe-

¹⁵ Epictetus, *The Discourses*, translated W. A. Oldfather. (London: Harvard University Press, 1956), I, 26, 167.

¹⁶ Seneca, *Ahlak Mektupları*, 335.

¹⁷ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 132.

¹⁸ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 134.

¹⁹ Seneca, *Ahlak Mektupları*, 65.

²⁰ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 134.

²¹ St. George Stock, *Stoacılık*, çev. Melike Molacı. (Ankara: Fol Yayınları, 2021), 66.

²² Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 136.

yn ögesi olduğu düşünülür ve ateşin ilkesinin madde ve Tanrı olduğu savunulur. Aynı zamanda aither olarak adlandırılan yaratıcı ateş göksel bedenlerin tözüne, hayvanların ruhuna ve bitkilerin doğasına karşılık gelir.²³

Stoacılar göre evren, ateş ile hem yok olur hem de yeniden oluşur. Buna göre bir tür tohum gibi olan ilk ateş; akli ilkeleri, her şeyin ve her olayın nedenini, geçmişi, şimdii, geleceği içinde barındırır.²⁴ Stobaios'un ifade ettiğı gibi "Zenon, Kleanthes ve Khryssippos tüm tözün küresel yangınla birlikte tohuma dönüşür gibi ateşe dönüştüğünü söyler. Sonra ateş, geri dönerek dünya düzeninin önceki gibi olmasını sağlar."²⁵ Buna göre dünya tarihi, oluşun ve yok oluşun sonsuz birbirini takip edişinden ibarettir. Bütünün yapısındaki bu devinim hiçbir zaman sonlanmaz, nasıl ki "bir varlığın organları vakti gelince tohumlardan doğarsa, aynı şekilde hayvanlar ve bitkiler de dahil olmak üzere, bütünün parçaları da vakti gelince oluşur. Nasıl ki parçaların nedenleri tohumda birbirine karışır ve sonra yeniden birbirinden ayrılırsa, aynı şekilde düzenli ve daimî bir devinim içinde bir şeyden her şey ve her şeyden bir şey meydana gelir."²⁶ Öte yandan bu devinim her zaman aynı yasalara tabi olduğundan, dünyanın bu sayısız birbirini takip edişleri eksiksiz bir biçimde birbirine benzerdir. Karşı konulmaz bir zorunluluk yani neden ve sonucun kırılması imkânsız katı zinciri, bütün olayları belirlediğinden kişiler, şeyler ve olaylar en küçük ayrıntısına kadar aynı şekilde meydana gelirler.²⁷ Nemesius'un dediğı gibi

Sokrates ve Platon yeniden var olacak ve her insan aynı dost ve yurttaşlara sahip olacak, aynı deneyimleri yaşayacak, aynı olaylarla karşılaşacak ve aynı faaliyetleri üstlenecek ve her şehir, köy ve tarla yeniden kurulacaktır. Evrenin yeniden kurulması bir kez değil, birçok kez, daha doğrusu sonsuza kadar gerçekleşir ve aynı şeyler sonsuz bir şekilde yeniden kurulacaktır.²⁸

Doğayı usta bir ateş olarak tanımlayan Stoacılar, dünyada var olan her şeyin kendine özgü niteliklere sahip olan bir beden olduğunu ve dünyanın bedenlerden başka bir şeyi içinde barındırmadığını düşünürler.²⁹ Bedenlerin tek töz olduğunu savunan Stoacılar, Tanrı ve ruhu da maddenin türleri olarak kabul ederek maddeci görüşlerini tutarlı bir şekilde sonuna kadar götürürler. Plotinus'un ifadeleriyle onlar bedenlerin töz, maddenin ise bir olduğunu ileri sürerler. Madde öğelerin temelidir; her şey bedenlerden ve maddenin varlık tarzlarından ibarettir; bu görüş tanrılara kadar götürülür ve Tanrı'nın da bir tür madde olduğunu savunurlar.³⁰ Şu hâlde Stoa felsefesinde hiçbir fikir, gerçek olan her şeyin maddi olduğu inancı kadar derine kök salamaz.³¹ Nedensellik ve evrensel uyum kuramlarında görüldüğü gibi dünyada her şey bedeni oluşturur; hakikatin kendisi de bir bedendir. Dünyanın bütününe yayılan yaratıcı ateş olan Tanrı da bir bedendir, akıl ise sadece insan bedeni içine yerleşmiş tanrısal soluktan parçadır.³²

Öte yandan bedenün özü yayılımdır, ayrıca o direnç gücüne sahiptir. Apollodoros'a göre en, derinlik ve yükseklik olmak üzere bedenün üç boyutu bulunmaktadır.³³ Bedenün yayılımı nedeniyle Stoacılar evreni

²³ Stock, *Stoacılık*, 67-68.

²⁴ Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, 1.98.; Arnim, *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları Zenon ve Kleanthes*, 53.

²⁵ Stobaeus, *Eclogae*, 1.20.1e.; Arnim, *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları Zenon ve Kleanthes*, 58.

²⁶ Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, 1.497.; Arnim, *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları Zenon ve Kleanthes*, 113-114.

²⁷ Eduard Zeller, *Grek Felsefesi Tarihi*, çev. Ahmet Aydoğan. (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 303.

²⁸ Nemesius, *On the Nature of Man*, trans. R. W. Sharples and P. J. Van Der Eijk. (Liverpool: Liverpool University Press, 2008), 193.

²⁹ Brun, *Stoa Felsefesi*, 55.

³⁰ Plotinus, *The Enneads*, trans. Stephen MacKenna. (London: Faber, 1957), II, 4, I.

³¹ White, "Stoic Natural Philosophy (Physics and Cosmology)," 130.

³² Seneca, *Ahlak Mektupları*, 223.

³³ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 135.

boşluksuz bir bütün; bu düzenli bütünlüğün (kozmos) dışını da başı sonu olmayan sonsuz bir boşluk olarak düşünmüşlerdi. Evrenin içinde veya dışında herhangi bir boşluğun olmadığını savunan Aristoteles'e³⁴ karşın Stoacılar göre herhangi bir varlığı olmasa da ve bedenle sınırlandırılmasa da boşluk yine de bulunan bir şeydir. Hiçbir şeyin sınırı olmayan boşluk, hiçbir şey tarafından da sınırlandırılmaz; ancak bedensiz olan boşluk, bedenler tarafından işgal edilme olanağına sahiptir.³⁵

Stoacılar göre dünya, nedenselliğin hâkim olduğu beden evrenidir. Her şey bir bütünün içindedir ve bütün bedenler karşılıklı olarak birbirine etki eder. Bütün olgular dünyanın tümünde yankılanır ve evrene yayılır. Doğanın sürekliliği, bedenlerin dünyasındaki yer alışı, Tanrı ile kozmosun iç içe geçmesi, varlıkların evrensel bir duygudaşlık içinde olduğunu gösterir.³⁶ Aurelius'un ifadesiyle bu evrensel duygudaşlık, güneş ışığının duvarlar, dağlar ve binlerce başka engellere bölünmesine rağmen bir olması gibidir; "ortak töz, sonsuz sayıda bireysel varlıklara bölünse de birdir. Ruh, sayısız doğal biçimlere ve bireysel karakterlere bölünse de birdir. Ussal ruh, bölünmüş görünse de birdir."³⁷ Aurelius, bütün şeylerin bir araya gelip var olan her şeyin ortak nedenini oluşturduklarından, onların birbirine nasıl zincirlendiklerinden ve birbirlerine nasıl bağlandıklarından söz ederek³⁸ insanın içinde yaşadığı dünyanın tanrısal öngörüyü ifade eden birliğini yansıttığını düşünür. Bunun ahlak düzlemindeki tezahürü ise bilgenin, evrenle uyum içerisinde olan ve duygudaşlık bilincini içeren bir yaşam tarzını benimsemesidir. Bu nedenle bilge, sadece içinde bulunduğu topluluğun yurttaşı değil, dünyanın yurttaşı olur. Sonuç itibarıyla Stoacı dünya yurttaşlığı, evrensel duygudaşlığın toplumsal bir izdüşümü niteliğindedir.³⁹

2. Tanrı, Kader ve Özgürlük

Tanrı'nın Doğa, Doğa'nın Tanrı olarak kabul edildiği bir teoride teoloji de fiziğin bir parçası olarak düşünülür. Nitekim kozmoteolojik perpesktif ile evrensel düzenin bir bileşeni ve evrenin yöneticisi olarak düşünülen Tanrı, Stoa fiziğinin son aşamasına ve ereğine karşılık gelen teolojisinin nesnesini oluşturur.⁴⁰ Stoacılar göre Tanrı, dünyayı meydana getiren unsurları yöneten ve onların deviniminin ilk nedeni olan ilkedir. Ancak Tanrı'yı tanımlamak üzere birçok nitelik bulunmaktadır.

Tanrı ölümsüz bir varlıktır, akıllıdır, mutluluk içinde kusursuz ya da zekidir, ona hiçbir kötülük bulaşmaz; dünya ve dünyadaki şeylerle yakından ilgilidir. [...] Evrenin yaratıcısıdır ve hem genel olarak hem her şeyin içine yayılan özel bir parçası olarak her şeyin babasıdır; çeşitli güçlerine göre birçok adla adlandırılır. Her şey onun sayesinde olduğu için ona Dia derler.⁴¹

Gerçekliğin çeşitli biçimleriyle karışan Tanrı, biraradalığın ve duygudaşlığın ilkesidir. Dünyayla bir olan Tanrı, Poseidonios'a göre gökyüzü, Kleantes'e göre ise güneştir; Khryssippos'a göre ise duyumsal biçimde

³⁴ Aristoteles, *Fizik*, çev. Saffet Babür. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), IV,4,7.

³⁵ Stock, *Stoacılık*, 70.

³⁶ Brun, *Stoa Felsefesi*, 60.

³⁷ Marcus Aurelius, *Düşünceler*, çev. Şadan Karadeniz. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), XII, 30.

³⁸ Aurelius, *Düşünceler*, IV, 40.

³⁹ Brun, *Stoa Felsefesi*, 61.

⁴⁰ Molacı, "Güncel Bir İmkân Olarak Stoa Ontolojisi," 237.

⁴¹ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 147.

havadaki nesnelere, bütün hayvan ve bitkilere ve toprağın kendisine güç olarak yayılmıştır.⁴² Zenon ve Khryssippos, Tanrı'nın var olan her şeyin ilkesi ve en temiz beden olduğunu, tanrısal öngörünün her şeye nüfuz ettiğini söyler.⁴³ Tanrı, dünyanın düzeni içerisinde sanatçı ateştir. Her şeyde bulunan Tanrı, bazen zihin, bazen ruh, bazen doğa, bazen de durumdur. Şu hâlde bütünün kendisi olan Tanrı her şeydir. Stoacılar, Tanrı'nın maddeye balın peteğe geçtiği gibi geçtiğini düşünürler.⁴⁴

Her şeye belli bir düzen içerisinde şekil veren ve evrenin yaratıcısı olan Tanrı aynı zamanda en üstün zorunluluk ve kaderdir.⁴⁵ Tanrı'nın istenci ve varlıkların kenetleyici/birleştirici nedeni olan kader ise Tanrı'nın insanların üstündeki bilgeliğini ifade eder. Kader anlamıyla Tanrı, uyum içerisinde olan bütün varlığa ayrı ayrı görev yükler. Dolayısıyla Stoacılar da yaşam, herkesin rolünün önceden belli olduğu bir tiyatro oyununa benzetilir. Bütün oyuncular rollerini değiştirmeksizin kendileri için verilmiş rolü en iyi şekilde yerine getirmekle sorumludur. Bu bakımdan bütün var olanları bir arada tutan, evrensel duygudaşlıkta ve yaşamın döngüsünde kendini gösteren bir tanrısal öngörü ve kader bulunmaktadır.⁴⁶

Tanrı, bütün varlığı kucaklayıp sarmalarken her şeyin yararlı ve olanaklı olmasını planlayan ve öngören belli bir yol takip eder. Cicero'nun ifade ettiği gibi;

[N]asıl ki diğer unsurların doğaları kendi tohumlarından doğar, büyür ve belli bir çerçevede tutulursa, aynı şekilde dünyanın tüm doğası da gönüllü hareketlere, girişimlere ve [...] dürtülere sahiptir ve nasıl ki biz niyetlerimize ve hislerimize göre hareket ediyorsak, onun da kendisine uygun eylemleri vardır. Bu nedenle dünyanın zihnine [...] sağduyu veya tanrısal öngörü denebildiğine göre [...], olayları en iyi şekilde öngörür ve önce dünyanın en uygun şekilde kalması, sonra hiçbir şeyden yoksun olmaması, özellikle de onda eşsiz bir güzellik olması ve tümüyle süslü kalması işiyle fazlasıyla meşgul olur.⁴⁷

Bu durumda her şeyin kadere bağlı olarak gerçekleştiğini düşünen Khryssippos, Poseidpnios, Zenon ve Boethos gibi Stoacılar göre kader, olayların nedenini, dünyanın varlığını sürdürmesini sağlayan, şeyler arasındaki bağ ve akıldır.⁴⁸

Doğa Üzerine adlı eserinde Zenon'un belirttiği gibi "maddenin hareketini aynı amaçla ve aynı tarzda mümkün kılan güç" olan kader, "tanrısal öngörü ve doğayla aynı şeydir."⁴⁹ Bütüne hükmeden logos olan kader, doğadaki nedenselliği düzenleyen kozmik ve tanrısal güçtür. Stoacılar göre bir telos ışığında yorumlanmış birçok olguda, bu tanrısal öngörünün ve kaderin belirtisi vardır. Tanrı veya logos, bir düzenlilik ve yasalılık ilkesinin yanı sıra bir hayat ve amaçlılık ilkesidir. Kaderin değiştirilemez yasalarınca düzenlenen evrende her olayın bir nedeni vardır; her yeterli nedenin arkasında değiştirilemez tanrısal irade bulunmaktadır. Nitekim Stoacılar evrenin, var olan her şeyi içine alan ve canlı, akıllı, zeki bir doğa tarafından idare edilen bir birlik olmasından dolayı, var olan şeylerin yönetiminin belli bir art ardalık ve düzene göre cereyan eden ezeli-ebedi bir yönetim olduğunu ileri sürerler. Onda meydana gelen şeyler kendilerinden sonra ortaya çıkan şeylerin

⁴² Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 139.

⁴³ Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, 1.153.; Arnim, *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları Zenon ve Kleanthes*, 67.

⁴⁴ Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, 1.155, 1.157-1.158.; Arnim, *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları Zenon ve Kleanthes*, 68-69.

⁴⁵ Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, 1.160.; Arnim, *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları Zenon ve Kleanthes*, 69.

⁴⁶ Brun, *Stoa Felsefesi*, 69.

⁴⁷ Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, 1.172.; Arnim, *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları Zenon ve Kleanthes*, 72.

⁴⁸ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 149.

⁴⁹ Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, 1.176.; Arnim, *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları Zenon ve Kleanthes*, 73.

nedenleridirler. Her şeyin birbirine bağlı olduğu evrende başka bir şeyin kaçınılmaz bir tarzda kendisini izlemeyeceği ve nedensel olarak kendisine bağlı olmadığı hiçbir şey meydana gelmez.⁵⁰ Bu düzende bütün şeyler tanrısal öngörünün ve kaderin bir gereği olarak ortaya çıkar.

Öte yandan Stoacıların evrensel bir determinizme varan bu kaderci görüşleri, bazı düşünüler tarafından insanın özgürlüğünü ortadan kaldıran ve kendisiyle çelişen bir düşünce şeklinde değerlendirilmiştir. Cicero'nun aktardığına göre Karneades şu akıl yürütmeyle Stoacılara karşı çıkar: Her şey daha önceki nedenlere göre ortaya çıkıyorsa her olay birbirine sıkı şekilde bağlıdır. Buna göre her şey zorunluluktan tüerse hiçbir şey kişinin elinde olmaz. Oysa bazı şeyler kişinin elindedir. O halde her şey kadere göre veya önceki nedenlere göre ortaya çıkıyorsa; her olup biten kadere göre olup bitmez.⁵¹ Benzer bir akıl yürütme de istençten doğan bir edim olan onay vermeyle (proairesis) ilgilidir:

Eğer her şey kadere bağlı olarak gerçekleşiyorsa her şey öncül nedene bağlı gerçekleşiyor demektir. Eğer arzu varsa; arzuyu takip eden unsurlar da var demektir; dolayısıyla duyular da vardır. Ancak arzu nedeni bizde bulunmuyorsa, arzunun kendisi bile bizim yetkimiz dahilinde değildir ve böyleyse, arzudan etkilenen unsurlar da bizde bulunmuyor demektir. O halde ne duyular ne de eylemler bizim yetkimiz dahilindedir. Buradan çıkan sonuç ise övgülerin, suçlamaların, onurların ve cezalandırmaların adil olmadığıdır. Bu hatalı bir çıkarım olduğu için, büyük olasılıkla, var olan her şeyin kadere bağlı olarak gerçekleşmediği sonucuna varıyorlar.⁵²

Bu türden akıl yürütmelere karşı Khryssippos, hem kaderi savunmuş hem de olayların zorunluluğunu reddederek neden türleri arasında bir ayrıma gitmiştir. Ona göre bazı nedenler, tam ve temel; bazı nedenler ise yardımcı ve yakın nedenlerdir. İnsanlar, şeylerin öncel nedenlerin ve kaderin sonucu olarak meydana geldiğini ifade ederken onların tam ve temel nedenlerin sonucu olarak değil, yardımcı ve yakın nedenlerin sonucu olarak meydana geldiğini söylemek ister. Bütün şeylerin kaderin etkisiyle meydana gelmesi demek, onların önceki nedenlerin bir sonucu olarak meydana gelmesi demektir.⁵³ Birinci neden türü, kişinin kendine bağlı içkin nedendir; ikincisi ise kişinin kendine bağlı olmayan ve kader zincirini oluşturan nedendir. Silindir ve koni örneği üzerinden meseleyi ele alan Khryssippos'a göre silindir ve koni, dışardan bir etki ile hareket ettirildiğinde her biri sadece kendine özgü bir şekilde devinir. Silindir doğası gereği yuvarlanır, koni ise döner. Nasıl ki silindire etki eden kişi, ona hareket ilkesini vermekle ona yuvarlanma hareketini vermiş olmazsa, benzer bir biçimde bir tasarım da insanın ruhuna bir imge yerleştirir ama ona onay vermek kişinin kendi elindedir ve böylece bu onay verme dışardan harekete geçirilmekle birlikte, bu ilk etkiden sonra kendi gücüyle ve kendi doğası gereği hareket eder.⁵⁴

Cicero'ya göre hem mutlak determinizmin hem de insan davranışlarında özgür seçimin varlığını göstermek isteyen Khryssippos'un ulaştığı sonuç şudur: İnsan davranışları da dahil olmak üzere evrendeki her şey belirlenmiştir, insanın iradi davranışları da dahil olmak üzere nedeni olmayan hiçbir şey evrende mevcut değildir. Fakat insan davranışlarının belirleyici nedeni insan iradesinin, insan zihninin kendisidir; özgür ve iradi davranışlar nedeni olmayan veya belirlenmemiş davranışlar değildir; onlar insanın kendi dışındaki bir neden tarafından değil de bizzat kendisi tarafından belirlenmesinin sonucu olarak ortaya çıkan davranışlardır. Khryssippos'a göre dış bir kuvvetin etkisi olmaksızın içgüdü ve bunun neticesinde meydana gelen onay

⁵⁰ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 4 Helenistik Dönem Felsefesi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), 333-334.

⁵¹ M. Tullius Cicero, *Kader Üzerine*, çev. C. Cengiz Çevik. (İstanbul: Aylak Adam Kültür Sanat Yayıncılık, 2014), XIV 31.

⁵² Cicero, *Kader Üzerine*, XVII 40.

⁵³ Cicero, *Kader Üzerine*, XVII 41-42.

⁵⁴ Cicero, *Kader Üzerine*, XVII 42-43.

verme veya reddetme ortaya çıkamaz. Ancak dış etki, içgüdünün ve onun sonucu olarak ortaya çıkan onay verme veya reddetmenin sadece bir hareket ettiricisidir, onun belirleyicisi değildir. Bu belirleyiciliğin kendisi söz konusu tepkiyi gösteren, onay veren veya onu reddeden öznenin kendi zihnine aittir. Asıl belirleyici olan, zihnin kendi doğasıdır. Bunun sonucu olarak sözü edilen tepkinin, onay verme yahut reddetmenin insan zihninin iradi bir eylemi olarak açıklanması mümkündür.⁵⁵

Khryssippos, yukarıdaki akıl yürütmeye determinizm ve özgürlük sorununu çözüme bağlar. Fakat bu çözümün ne kadar ikna edici olduğu ve Stoacı ilkelerle ne kadar bağdaştığı tartışmalıdır. Stoacılar açısından her şeyi meydana getiren tanrısal akıl ve iradedir; bütün varlıkları ve olayları kapsayan Stoacı doğa tasarımı-nda insana özel bir yer açmak oldukça zordur. İnsan davranışları da doğadaki diğer şeyler gibi belirlenmiştir. Bununla birlikte insan, akli sayesinde diğer hayvanlardan ayrılır ve bu yetisiyle özgür eylemlerde bulunabilir. Bu bağlamda özgürlük, insanın sahip olduğu bireysel logosla evrensel logosa tepki göstermesi şeklinde ifade edilebilir. Stoacılar bu tür bir özgürlüğü çatışkı olarak anlamlandırmazlar; tam aksine onların ahlaki olarak arzu ettikleri şey, insanın evrensel determinizmi, Tanrı'nın işlerini ve yasalarını bilmesi, bunları kabul etmesi, bunlara iradi olarak uyması ve bilinçli bir şekilde itaat etmesidir. Başka bir ifadeyle özgürlük, insanın kendi iradesini evrensel iradeye bırakmasıdır ki bu da esasında bilgeliğin kendisidir. İnsanın tanrısal yasayı kendi yasası olarak benimsemesinden ibaret olan bu bilgeliğin, insanın Tanrı'nın fiillerini bilinçli ve iradi olarak kabul etmesi, onları benimsemesi ve kendi fiilleri kılmasıdır.⁵⁶

Şu hâlde insan, evreni incelemek, bütün şeylerdeki kaderin bilincine varmak ve Tanrı'nın mükemmelliğini taklit etmek üzere doğmuş bir varlıktır. Ancak evrendeki düzen ve güzellik akıl olmaksızın mümkün olmaz; aklın evrene yayıldığı gibi insanın ruhu da bedene yayılmıştır.⁵⁷ Akli sayesinde insan, evrenle uyum içine girebilir ve böylelikle bilgelik içinde yaşayabilir. Başka bir ifadeyle Stoacılar göre ruhun en üst egemen yetisi olan hegemonikon, tanrısal öngörü tarafından her şeyin kaderin değişmez yasalarına göre düzenlendiği bir dünyada insanın kaderini yönetir. Bu bağlamda doğaya uygun yaşam, insana rağmen insanı alıp götüren yasaların determinizmine kişinin kendisini bırakmasıdır.⁵⁸

3. Doğaya Uygun Bir Yaşam Olarak Ahlak

Stoacılar göre insanın amacı doğaya uygun bir yaşam sürmektir; bu ise doğru akıl yürütme ve doğaya uygun tercihlerden bulunarak gerçekleştirilebilir.⁵⁹ Ancak doğa kavramıyla çok farklı şeyleri kasteden Stoacılar, doğayı özel olarak bitkilerin, birlik, hayat ve hareket ilkesi olarak ele almakta; evreni meydana getiren ana varlık türlerinin her birinde, bu türün birliğini, özelliğini teşkil eden şey olarak da doğa kavramını kullanmaktadırlar. Bu ikinci anlamda hayvanların doğası, onların ruhudur. Buna göre özel olarak bitkinin doğası beslenmek ve büyümektir. Hayvanlar söz konusu olduğunda buna içgüdü eklenir ve hayvanlar bu yetiyi kullanarak kendileri için uygun olan yiyeceklerini elde ederler. Söz konusu olan insan ise buna akıl

⁵⁵ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 4 Helenistik Dönem Felsefesi*, 343-344.

⁵⁶ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 4 Helenistik Dönem Felsefesi*, 346.

⁵⁷ Stock, *Stoacılık*, 72-74.

⁵⁸ Brun, *Stoa Felsefesi*, 78.

⁵⁹ Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, 1.152.; Arnim, *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları Zenon ve Kleanthes*, 131.

eklenir.⁶⁰ Bu durumda insanın doğasına uygun olan şey düşünmek ve düşünerek eylemde bulunmaktır; akılla eylemde bulunmaya engel veya ona karşıt olan şey ise insan doğasına aykırı olacaktır.

Doğaya uygun yaşamayı amaç olarak belirleyen ilk filozof olan Zenon'a göre, doğa insanı erdeme yönlendirir. Kleantes, Poseidon ve Hekaton da eserlerinde aynı şeyden bahseder. Yine Khryssippos'un *Erekler Üzerine* adlı eserine göre, evrenin bir parçası olan insan erdeme uygun yaşamak yani doğal olayların deneyimine uygun yaşamak durumundadır. Bu ise aklın yasakladığı şeylerden kaçınarak evrenin doğasıyla uyumlu bir yaşam sürmektir. Erdem ve mutluluk, insanın içinde bulunan daimon ile evreni yönetenin iradesinin uyumu sayesinde gerçekleşir.⁶¹

Stoacılar bu ahlaki amacı çeşitli bölümler şeklinde ele alırlar. Onlar ahlakı; içgüdü, iyi ve kötü şeyler, tutkular, erdem, erek, en yüksek değer, eylemler, ödevler, özendirme ve caydırma gibi alanlara ayırırlar.⁶² Ahlak görüşünü anlamak bu kavramları açıklığa kavuşturmakla mümkündür. Bu bağlamda ilk olarak içgüdü kavramına değinmek gerekir. Stoacılara göre içgüdü, bitkiler hariç, doğadaki bütün canlıların davranış ve hareketlerinin ana ilkesi olarak görülür. Onun başlıca amacı, temel olarak canlı bir varlığın kendini korumasıdır.⁶³ İnsanın en temel yönelimi kendine zarar verecek şeylerden kaçınmak, kendi için uygun olan şeylere de yaklaşmaktır. Epikürüsçular gibi insanı haz peşinde koşan bir varlık olarak değerlendirmeyen Stoacılar göre haz ise "ancak doğa kendi kendine arayıp yapısına uygun olanı bulduğu zaman, sonradan oluşan bir şeydir,"⁶⁴ asla insanın yöneldiği bir amaç değildir.

Böylece tüm canlıları ortak bir doğadan hareketle ele alan ve bunu ahlaki bir perspektifle yorumlayan Stoacılar, insan doğası ve hayvan doğasını eşitlememiş, ahlaki davranışların ancak insan için söz konusu olduğunu ileri kabul etmişlerdir. Arslan'a göre onların bu yaklaşımla vurgulamak istediği şey "değerlerin herhangi bir nesnel ölçütü olmadığı şeklindeki görüşün aksine bütün canlılar için iyi, uygun, yararlı kavramlarının doğal, nesnel bir temeli olabileceği ve bu temeli hazzı arama, acıdan kaçınma yerine ondan daha asli bir şeyde, varlığını koruma, devam ettirme içgüdüsünde aramanın doğru olacağıdır."⁶⁵

Cicero da insanın ahlaki telos'unu hazza yönelmek ve acıdan kaçınmak şeklinde açıklamaz. Bir canlı doğduğu andan başlayarak kendine düzen verir ve kendini korumaya, doğasını ve bu doğayı koruyabilecek her şeyi sevmeye yönelir, kendini yıkımdan ve yıkımına yol açacak her şeyden uzak tutar. Stoacılar bunu desteklemek için yavruların hazzı ve acıyı hissetmeden önce kendileri için iyi olana yöneldiklerini ve bunun aksi olandan kaçındıklarını ileri sürer.⁶⁶ Bu bakımdan insan doğduğu andan itibaren doğasına uygun olanlar ile olmayanları ayırt edebilme yeteneğine sahiptir. Bu nedenle insanın doğasına uygun yaşamayı, "doğayla uyum içinde yaşamak" anlamına gelir. Doğa ile aklın ya da physis ile logosun bir oluşu akla göre yaşamak ile doğaya göre yaşamayı özdeş kılar.

⁶⁰ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 4 Helenistik Dönem Felsefesi*, 368.

⁶¹ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 87-88.

⁶² Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 84.

⁶³ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 4 Helenistik Dönem Felsefesi*, 373.

⁶⁴ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 86.

⁶⁵ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 4 Helenistik Dönem Felsefesi*, 374.

⁶⁶ Cicero, *De Finibus*, III. 16.; *Erken Dönem Stoa Etiğinden Seçme Metinler*, haz. ve çev. Melike Molacı. (İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2021), 21.

Stoacılar göre doğaya uygun davranış, doğayı anlamak ona boyun eğmek ve iyiliğe katılmaktır. İyi olan doğru olandır, doğru olan akılsal olandır; akılsal olan tanrısal olandır. En üstün telos olan iyilik doğanın bilgisine sahip olmak ve o bilgiyi ölçü alarak yaşamaktır. Bu nedenle iyi genel olarak yararlı bir şeydir; erdem kendisine ve ondan pay alan şeye üç anlamda iyi denir: (i) Yararlı olanın çıktığı iyi; (ii) yararlı olanın uygun olduğu iyi, erdeme uygun eylem gibi; (iii) yararlı olanın çıkmasını sağlayan iyi, erdemden pay alan ahlaklı insan gibi.⁶⁷ Bunların yanı sıra Stoacılar göre özel olarak iyi kavramı, akıllı olanın ya da akıllı olduğu için doğaya uygun olanın kusursuzluğu olarak tanımlanır. İyiliklerin bazıları ruhla ilgilidir ve bunlar birtakım erdemlerdir. “Erdemler, nedensel ve ereksel iyilerdir. Bir yandan mutluluk yarattıkları için nedensel iyilerdir; öte yandan bu mutluluğun parçaları olarak onu tanımladıkları için ereksel iyilerdir.”⁶⁸

Hekaton’un İyiler Üzerine ve Khryssippos’un *Güzel Üzerine* adlı eserlerine göre erdem ve erdemden pay alan şey de iyidir. Stoacılar açısından bazı şeyler iyi, bazı şeyler kötü, bazıları da ne iyi ne kötüdür. Prone-sis (pratik bilgelik), adalet, yiğitlik, ölçülülük ve buna benzer erdemler iyidir; bunların karşıtları akılsızlık, adaletsizlik gibi kötü şeylerdir. Yaşam, sağlık, güzellik, güç ve bunların karşıtı olan ölüm, hastalık, çirkinlik, zayıflık gibi ne yararlı ne zararlı şeyler ise ne iyi ne de kötüdür. Çünkü onlara göre, bu tür şeyler iyi değildir, ama tür olarak seçilmeye değer olmalarına rağmen, ne iyi ne kötüdür.⁶⁹ Genel olarak Yunanlı bir yurttaşın iyi ve değerli kabul ettiği güç ve zenginliği ne iyi ne kötü olarak gören Stoacılar, bunların elde edilmesini erdemle ya da mutlulukla ilişkilendirmezler. Bu bakımdan onlar, kendinden değerli görmedikleri bu şeyleri “kayıtsız/ilgisiz” kavramıyla ifade ederler.

Diogenes Laertios’a göre göre “kayıtsız” kavramı, iki anlama gelir. İlk anlamıyla bu kavram ne mutluluğa ne mutsuzluğa bir katkısı olan zenginlik, ün, sağlık, güç gibi şeyleri ifade eder. Doğaya uygun olan bu şeylerin karşıtı olan hastalık, yoksulluk gibi şeyler ise doğaya aykırıdır. Kayıtsız kavramının ikinci kullanımı ise ne düşkünlük ne de tiksinti uyandıran şeylere ilişkindir. Bir insanın saçının sayısının tek veya çift olması buna örnek gösterilebilir. Ancak yukarıda sözü edilen şeyler bu ikinci anlamda ‘kayıtsız şeyler’ değildirler; nitekim bunlar insanı kendilerine doğru çekme veya itme gibi bir etkiye sahiptirler; bu nedenle insan onlardan bazısına yönelir, bazısından ise kaçınır. Ötekiler ise kendilerini seçme veya reddetme bakımından tamamen eşit durumdadırlar.⁷⁰ Bu doğrultuda Epikürosçular gibi insanın doğası gereği hazzı arzulayıp acıdan kaçınmasını bir ahlak görüşü şeklinde formüle etmenin yanlış olduğunu düşünen Stoacılar göre, insanların peşinden koşması gereken şey mutluluk, kaçınması gereken şey ise mutsuzluktur, bunların gerisinde ise bulunan şey ise erdem ya da erdemsizliktir.

Şimdi Stoacılar göre insanda iyiliğin bulunuşu olan erdem, dünyanın uyumuyla özdeş olan ve var olanların tanrısal öngörüye ilişkin birlikteliğinin ifadesi olan iyilikten ayrıştırılamaz.⁷¹ Bu bakımdan mutluluk her bir insanın kendine özgü niteliği ile evrenin tümünü düzenleyen iradenin uyumundan oluşur. Erdem, dışsal olan herhangi bir güdü tarafından değil, kendisi için tercih edilmelidir. Mutluluk erdemdir, nitekim bütün yaşamı uyumlu hale getirmeye yönelik bir eğilimdir.⁷² Erdem, genel anlamda herhangi bir şeyin eksiksiz olu-

⁶⁷ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 94.

⁶⁸ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 97.

⁶⁹ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 102.

⁷⁰ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 104-105.

⁷¹ Brun, *Stoa Felsefesi*, 93.

⁷² Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 88.

şudur. Bu nedenle erdem, birdir, mutlaktır, az ya da çok erdemli olunmaz, ya erdemli olunur ya da olunmaz. Erdem birdir ve eğer erdemlerden söz ediliyorsa, bu çoğulluk yalnızca, erdemın tasarlanışındaki farklı bakış açılarını belirtir; bütün erdemler birbirlerine içten bağlıdır ve birini elde eden hepsine sahip olur. Şu hâlde Stoacıların yaptığı erdem sınıflandırmaları ancak ayrıntıdır.⁷³ Bununla birlikte erdemler zorunlu ve mutlak olarak iyi/değerli olan şeylerdir ve bir seçime tabi değildirler; seçime girebilecek, seçilmek ve reddedilmek durumunda olanlar ancak “kayıtsız” şeyler olacaktır. Kayıtsız şeyler, koşullara göre ve erdemlerin gerçekleştirilmesine katkıda bulunup bulunmamaları açısından iyi ya da kötü olarak değerlendirilebilir.⁷⁴

Stoacılar sözü edilen erdem görüşünü diyalektik ve fizikten ayırmazlar. Cicero'nun ifade ettiği gibi Stoacılar;

[E]le aldığımız bu erdemlere diyalektiği ve fiziği de eklerler. İkisini de erdem olarak adlandırırılar; çünkü ilki yanlış bir şeyi onaylamaya ve olası olanın aldaticılığına kapılmaya karşı bizi koruyan bir akıl yürütme yöntemi sağlar. Ayrıca o, iyi ve kötü hakkında öğrendiğimiz her şeyi korumamıza ve saklamamıza olanak tanır. Bu beceriye sahip olmayan birinin hakikatten uzaklaşıp, hataya sürüklenebileceğini düşünürler. Aceleciliği ve bilgisizliğin her zaman için kusur olduğu dikkate alınır, bunları ortadan kaldıran sanata erdem demeleri yerindedir. Aynı şeref iyi bir nedenle birlikte doğa araştırmalarına da verilir. Doğaya uygun yaşamak isteyen herkes için başlangıç noktası, bir bütün olarak evren ve onun idaresidir. Dahası insan doğal düzenin ve tanrısal yaşamın bilgisini bütünüyle edinmedikçe ve insanın doğasının evrenle uyumlu olup olmadığını araştırmadıkça, iyi ve kötü şeylerin doğası hakkında doğru bir hüküm veremez. Kadim bilgeliğin “zamana uy”, “tanrıyı izle”, “kendini bil” ve “aşırılık yok” gibi buyruklarının ve öğütlerinin değeri [...] fizik bilgisi olmadan tam anlamıyla kavranamaz. Doğanın adaleti geliştirme, dostluğu ve diğer sevgi bağlarını koruma gücünü ortaya çıkarabilecek tek bilim odur. Tanrılarla ilgili olan dindarlık ve onlara borçlu olduğumuz şükran söz konusu olduğunda ise doğal dünyanın açıklaması yapılmadan böylesi meseleler anlaşılabilir.⁷⁵

Şu hâlde Stoacılar göre mantık, Aristoteles'in savunduğunun aksine düşüncenin bir aleti veya tekniği değil, katılımın bir ifadesidir. Stoacıların doğa araştırmaları da Epikürosçuların doğa kavrayışlarına benzeşmez. Epikürosçulara göre fizik, insanın barış ve huzur dolu bir yaşam sürmesinde doğayı anlaşılabilir bir şey olmaktan çıkarma girişimidir. Stoacılar için ise fizik, aklın rehberliğindeki bir yaşama işaret eden erdemdir; bu nedenle fizik, bilgiye elde etmek için bir araç değil, bilgeliktir. Akıl ve bilme olarak erdem, ruhun egemen kısmı, “hegemonikon”dur.⁷⁶

Bu doğrultuda erdem ve bilgiyi birleştiren Stoacılar göre yalnızca bilge, doğru eylemde bulunur. Varlıkların hem kendi doğasına hem de evrensel doğaya en mükemmel anlamda uygun eylemleri olan erdemler, bilgelerin kendilerine özgü fiilleriyle ortaya çıkar. Bilgelerin bütün eylemleri, tam yükümlülüktür ve bu doğruluk olarak adlandırılır. Diğer insanların tüm eylemleri hata ya da yanlışlıktır. Onların en iyisi yalnızca ortalama yükümlülük olabilir. Stoacılar göre yükümlülük, doğruluğa karşıt bir şekilde kullanılır. Doğruluk örnekleri bilgeliğin tezahürleridir ve bunlar adil davranışlardır. Ödev terimi genellikle yükümlülük olarak tercüme edilir ama bu tam olarak Stoacıların kathekon olarak ifade ettiği şey değildir. Bu ödev ya da yükümlülük, yaşamla kurulan uyumdur ve uyumlu davranışlar bitkilerle hayvanlarda da bulunduğu için onları da kapsar.⁷⁷ Diogenes Laertios'un ifadeleriyle;

[B]ir şeye ulaşmaktan türeyen kathekon (ödev, uyumlu/uygun davranış/iş) [...] doğanın düzenine uygun bir eylemdir. Nitekim, içgüdüyle yapılan eylemlerin bazıları uygundur, bazıları aykırıdır, bazıları da ne uygundur ne

⁷³ Brun, *Stoa Felsefesi*, 94.

⁷⁴ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 4 Helenistik Dönem Felsefesi*, 381.

⁷⁵ M. Tullius Cicero, *De Finibus*, III. 72-73.; *Erken Dönem Stoa Etiğinden Seçme Metinler*, 48-49.

⁷⁶ Brun, *Stoa Felsefesi*, 96.

⁷⁷ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 107.; Stock, *Stoacılık*, 51-52.

aykırıdır. Aklın yap dediği eylemler uygundur; [...] Aklın yapma dediği eylemler de aykırıdır. [...] Aklın ne yap ne de yapma dediği eylemler ne uygundur ne de aykırıdır. [...] Ödevlerin kimi koşulsuz, kimi koşulludur. [...] Ödeve aykırı olanlar da böyle. Ayrıca ödevlerden bazıları her zaman zorunludur, bazıları değildir. [...] Aynı şey ödeve aykırı olanlar için de söylenebilir.⁷⁸

Stoacılar göre bilge kişi ahlaki bakımdan yanılmazdır ve onun yaptığı her şey ahlaki olarak mükemmeldir. Buna karşılık, bilge olmayan kişilerin yaptıkları eylemler, arkalarında bilgi, akıl, karakter, erdemli kişilik yapısı olmadığı ve onlardan kaynaklanmadığı için dışsal olarak bilgenin eylemleriyle benzeri özellikler gösterse de, doğru ya da iyi eylemler olamayacakları için ancak uygun işler olarak nitelendirilirler.⁷⁹

Stoacılar göre ahlaki bir eylemin ortaya çıkması belli aşamaları gerektirir. Birinci aşama, insanın bir canlı olarak varlığını devam ettirmek için sahip olduğu doğal içgüdüye uygun davranması, onun gereğini yapma aşamasıdır. Bunu onun kendi doğasına uygun olanı alma ve ona aykırı olanı reddetme yönünde gerçekleştirdiği işler veya davranışlar izlemektedir. Üçüncü aşama, bu alma ve reddetme işlemi keşfedilir keşfedilmez ortaya çıkan uygun seçimlerde bulunma aşamasıdır. Bunun arkasından uygun seçimlerde bulunma eyleminin süreklilik veya kararlılık kazanması aşaması gelmektedir. Nihayet son olarak, tümüyle akılsallaştırılmış ve doğaya tam olarak uygun seçimlerde bulunma yani doğayla mutlak anlamda tutarlı, onunla tam bir uyum içinde gerçekleştirilen doğru, iyi, mükemmel, tam eylemler aşaması gelmektedir. Gerçekten iyi diye adlandırılması mümkün olan eylem, insana uygun olan mükemmel eylem, ancak bu aşamada ortaya çıkmaktadır. Bilge insan, bu beşinci aşamaya ulaşmış, insani gelişmenin en son aşamasına varmış olan insandır ve erdem işte bu en son noktaya gelmiş olan bilgenin sahip olduğu ahlaki mükemmelliktir.⁸⁰

Öte yandan insanın doğaya tam olarak uygun seçimlerden bulunmasında ve doğayla tam bir uyum içinde yaşamasında önemli bir parçayı tutkuların dizginlenmesi oluşturur. Ahlaki mükemmelliği bozan, zihni yanılsaya sürükleyen tutku, Zenon tarafından ruhun akıldışı ve doğaya aykırı devinimi ya da aşırı bir dürtü olarak tanımlanır.⁸¹ Bu şekilde ruhun egemen kısmının tutkunun kontrolü altına girmesi ise hastalıklı bir duruma işaret eder. Bu durumu insan doğasına aykırı bulan Stobaios'a göre insan akıllı bir varlık olması nedeniyle "doğaya karşı yükümlü oldukları şeyi keşfetmek ve tutkularını dengelemek eğilimindedir."⁸² Ancak tutku her ne kadar, kötü bir şey olarak değerlendirilse de Stoacılar, onu reddetmezler. Başka bir ifadeyle Stoa düşüncesinde doğal ve akla dayalı eğilimin karşıtı olan tutkuya nasıl dönüştüğü izah edilmese de bir olgu olarak kabul edilen tutkular bilgeliğe yükselmeye bir zorunluluk olarak görülür.

Stobaios'a göre her tutku şiddetlidir ve tutkuya kapılmış olanlar genellikle yaptıkları şeyin yararlı olduğunu sanırlar ancak onlar sanki boyun eğmeyen bir at tarafından sürüklenirler ve kendilerini ona kaptırırlar. Doğru ve doğal akla aykırı olan tutkuya kapılan herkes akla sırtını döner, pek çok şeyle aldatılır.⁸³ Bu nedenle tutkular, entelektüel bir hastalıktır; insanın bedensel hastalıkları olabildiği gibi ruhsak rahatsızlıkları da olabilir.⁸⁴ Tutkular iyi ya da kötü olduğu zannedilen şeylere ilişkin halihazırdaki duruma ya da ileri dönük bir beklentiye karşılık gelirler. Tutkuların kaynağı kişinin kendisine bağlı yargılardır; onlar zihnin

⁷⁸ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 108-109.

⁷⁹ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 4 Helenistik Dönem Felsefesi*, 390.

⁸⁰ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 4 Helenistik Dönem Felsefesi*, 391-392.

⁸¹ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 110.

⁸² Stobaios, *Eclogae*, 5b3.; *Erken Dönem Stoa Etiğinden Seçme Metinler*, 74.

⁸³ Stobaios, *Eclogae*, 10a.; *Erken Dönem Stoa Etiğinden Seçme Metinler*, 93.

⁸⁴ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 115-116.

tedbirsizliğinden doğar. Başka bir ifadeyle Stoacılara göre zihnin bozulması sonucunda ortaya çıkan tutkunun kökeninde yanlış bir yargı ya da görüş bulunur. Buna göre bilge insan, tutkuya göre değil doğa ve akla göre yaşar. Bilge hiçbir koşulda kendini hazza kaptırıp kendinden geçmez, mevcut olan doğru ve iyiye dair sevinç taşır: Bilge hiçbir zaman arzu duymayacak, fakat iyiyle doğrudan ilgili olana rıza gösterecektir.⁸⁵

Yukarıdaki bilgiler ışığında Stoacıların iyi ve kötü duyguların, heyecanların ve tutkuların kaynağı olarak doğru veya yanlış yargıları görmeleri, onların savunduğu pratik bir tezin teorik kaynağını oluşturduğu anlaşılmaktadır. Buna göre iyi-kötü ve mutluluk-mutsuzluk dışsal değil kişiye bağlı şeylerdir. İyi-kötü, mutluluk-mutsuzluk ve erdem-erdemsizlik insanın kendisiyle bağlantılıdır; zira bunlar, insanın düşünce ve yargılarının bir neticesidir. Epiktetos'un dediği gibi “dünyada olup biten şeylerin bir kısmı elimizdedir, bir kısmı da elimizde değildir. Elimizde olanlar fikirlerimiz, yaşayışımız, arzularımız, temayüllerimiz, nefretlerimiz bir kelimeyle bütün hareketlerimizdir.”⁸⁶ Bu bakımdan kişiyi mutlu ya da mutsuz eden nesnelere ve olgular değildir, bunlarla ilgili edinilen fikirler ve yargılardır.⁸⁷

Bu doğrultuda bilge kişi, başka şeylere bağımlı olmayan özgür kişidir; o, mutluluğun kendi akli faaliyetlerinde aranması gerektiğini bilir. Nitekim insana özgü akıl, doğaya özgü akla dayandığına göre Stoacılar açısından tüm insanlar bu ortak doğadan, akıldan pay aldıkları nispette amaçlarını gerçekleştirebilirler. Ortak akıldan pay alan bütün insanlar aileden başlayan ve her biri diğerini içine alarak genişleyen çok sayıda doğal birliğin üyesi olurlar. Nasıl ki tanrısal kader sayesinde doğadaki olaylar birbirine bağlıysa aynı şekilde insanlar da bu kaderle birbirine bağlıdır. Bu bağlamda Stoacı bilgelik, toplumdan ayrı kendi başına var olan ve kendini çevreleyen dünyadan kendini soyutlamayı seçen Diogenes örneğinde olduğu gibi Kiniklerin bilgeliğiyle örtüşmez. Stoacı bilge, evrensel yasanın, hem doğada hem de bütün sitelerde hüküm sürdüğünü bilir ve tüm evreni, tanrılar ve insanların üyeleri oldukları bir toplum olarak düşünür.⁸⁸

Sonuç

Genel hatlarıyla bir ahlak felsefesi olmasının yanı sıra kozmosun yapısını inceleyen fiziğe, insanların bu yapı içinde nasıl hareket edeceğini gösteren ahlaka ve fizik ile ahlakı koruduğu için mantığa ayrı bir önem veren Stoacılık, doğaya uygun yaşamı insanın telosu olarak kabul eden bir düşüncedir. Fizik, ahlak ve mantığı birleştirici bir niteliğe sahip olan ve daha çok akıl, kader ve Tanrı ile özdeşleştirilen kozmik doğa, insanın doğaya uygun yaşama amacıyla önemli bir rol oynamaktadır. Nitekim insanın nihai amacı, kozmik doğa ve onun gerekliliklerini öğrenmek sonra da bu gereklilikleri kendi yaşamına uygulamaktır. Stoa felsefesinde doğa araştırmasının ana hedefi, salt doğal nedenleri yani olayların ilk nedenlerini öğretirken insana ahlaki yaşama yönelik dersler çıkarmasını sağlamaktır. İnsana özgü akıl, doğaya özgü akla dayandığı için doğa araştırmasında esas olan, insana doğanın aklını tanıtırken kendi aklını keşfetmesini sağlamaktır.

Teknik yönlerinin yanı sıra felsefi ve ahlaki temaları da içeren Stoa fiziğini anlamak için modern düşüncenin değerden bağımsız şekilde ele aldığı fizik anlayışından sıyrılmak gerekmektedir. Zira Stoacılar için fizik ahlaki yaşamın bir koşuludur. Yunan düşüncesinde fizikten ya da doğadan söz etmek, yaşamdan söz etmektir.

⁸⁵ Stock, *Stoacılık*, 43-44.

⁸⁶ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, çev. Burhan Toprak. (İstanbul: Meb, 1989), I.

⁸⁷ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, X.

⁸⁸ M. Tullius Cicero, *Yasalar Üzerine*, çev. C. Cengiz Çevik. (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2016), I, 23.

Bu nedenle geniş anlam içeriği doğrultusunda Stoacılara göre doğa yalnızca değişim ve dengeye neden olan fiziksel bir güç değildir; aynı zamanda içkin bir neden, şeylere birlik veren bir varoluş ilkesi, rasyonel bir varlık ve ahlaksal bir ilkedir. Bu anlamda fizik teorisi filozofların doğaya ilişkin söylemlerine ve yapıtlarına işaret etmesi bakımından felsefi eğitimin başlangıç evresinin bir parçasıdır. Fizikle ilgili söylem bu haliyle önce felsefenin, sonra da bilgeliğin elde edilmesine katkıda bulunur.

Tanrı'nın Doğa, Doğa'nın Tanrı olarak kabul edildiği bir teoride teoloji de fiziğin bir parçası olarak düşünülür. Her şeye belli bir düzen içerisinde şekil veren ve evrenin yaratıcısı olan Tanrı aynı zamanda en üstün zorunluluk ve kaderdir. Tanrı'nın istenci ve varlıkların birleştirici nedeni olan kader ise Tanrı'nın insanların üstündeki bilgeliğini ifade eder. Kader anlamıyla Tanrı, uyum içerisinde olan bütün varlığa ayrı ayrı görev yükler. Stoacılara göre kader, olayların nedenini, dünyanın varlığını sürdürmesini sağlayan, şeyler arasındaki bağ ve akıldır. Şu halde insan, evreni incelemek, bütün şeylerdeki kaderin bilincine varmak ve Tanrı'nın mükemmelliğini taklit etmek üzere doğmuş bir varlıktır. Ancak evrendeki düzen ve güzellik akıl olmaksızın mümkün olmaz; aklın evrene yayıldığı gibi insanın ruhu da bedene yayılmıştır. Akıl sayesinde insan, evrenle uyum içine girebilir ve böylelikle bilgelik içinde yaşayabilir. Bu anlamda doğaya uygun yaşamak, insanın kendini doğanın belirleyiciliğine bırakmasıdır.

Stoacılara göre insan evrenin bir parçası olduğu için erdeme uygun yaşamak, doğal olayların deneyimine uygun yaşamaktır. Bu ise aklın yasakladığı şeylerden kaçınarak hem insan doğasına hem evrenin doğasına göre yaşamaktır. Bu bağlamda Stoacılara göre doğaya uygun davranış, doğayı anlamak ona boyun eğmek ve iyiliğe katılmaktır. İyi olan doğru olandır, doğru olan akılsal olandır; akılsal olan tanrısal olandır.

Doğaya uygun yaşamak isteyen herkes için başlangıç noktası, bir bütün olarak evren ve onun idaresidir. Doğanın adaleti geliştirme, dostluğu ve diğer sevgi bağlarını koruma gücünü ortaya çıkarabilecek tek bilim fiziktir. Ancak Stoa fiziğinin Epikuroşçuların doğa incelemesine yükledikleri kavrayışla bir ilişkisi yoktur. Epikuroşçulara göre fizik, insanın barış ve huzur dolu bir yaşam sürmesinde doğayı anlaşılabilir bir şey olmaktan çıkarma girişimidir. Stoacılar için ise fizik, aklın rehberliğindeki bir yaşama işaret eden erdemdir; bu nedenle fizik, bilgiye elde etmek için bir araç değil, bilgeliktir. Bu bağlamda erdem ve bilgiyi birleştiren Stoacılara göre yalnızca bilge, doğru eylemde bulunur. Nitekim varlıkların hem kendi doğasına hem de evrensel doğaya en mükemmel anlamda uygun eylemleri olan erdemler, bilgelerin kendilerine özgü fiilleriyle ortaya çıkar. Bilgelerin bütün eylemleri, tam yükümlülüktür ve bu doğruluk olarak adlandırılır.

Bu doğrultuda bilge kişi, başka şeylere bağımlı olmayan özgür kişidir; o, mutluluğun kendi akli faaliyetlerinde aranması gerektiğini bilir. İnsana özgü akıl, doğaya özgü akla dayandığına göre Stoacılar açısından bütün insanlar bu ortak doğadan, akıldan pay aldıkları nispette amaçlarını gerçekleştirebilirler. Ortak akıldan pay alan bütün insanlar aileden başlayan ve her biri diğerini içine alarak genişleyen çok sayıda doğal birliğin üyesi olurlar. Nasıl ki tanrısal kader sayesinde doğadaki olaylar birbirine bağılıysa aynı şekilde insanlar da bu kaderle birbirine bağlıdır.

Kaynakça

Annas, Julia. *The Morality of Happiness*. New York: Oxford University Press, 2016.

Aristoteles. *Fizik*. Çeviren: Saffet Babür, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.

Arnim, Hans Von. *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları Zenon ve Kleanthes*. Derleyen ve Çeviren: Cengiz

- Çevik, İstanbul: Albaraka Yayınları, 2021.
- Arnim, Hans Von. *Stoicorum Veterum Fragmenta*. Stuttgart: Teubner, 1964.
- Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi 4 Helenistik Dönem Felsefesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Aurelius, Marcus. *Düşünceler*. Çeviren: Şadan Karadeniz, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Brun, Jean. *Stoa Felsefesi*. Çeviren: Medar Atıcı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- Cicero, M. Tullius. *De Finibus*, III. 16, *Erken Dönem Stoa Etiğinden Seçme Metinler*. Hazırlayan ve Çeviren: Melike Molacı, İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2021.
- Cicero, M. Tullius. *De Natura Deorum Academica*. Translated: H. Rackam, Cambridge: Harvard University Press, 1967.
- Cicero, M. Tullius. *Kader Üzerine*, Çeviren: C. Cengiz Çevik, İstanbul: Aylak Adam Kültür Sanat Yayıncılık, 2014.
- Çevik, C. Cengiz. "Seneca'nın Naturales Quaestiones Adlı Eserinde Doğa ve Ahlak Anlayışı." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010.
- Dürüşken, Çiğdem. *Antikçağ Felsefesi: Homeros'tan Augustinus'a Bir Düşünce Serüveni*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.
- Epictetus. *The Discourses*. Translated: W. A. Oldfather, London: Harvard University Press, 1956.
- Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*. Çeviren: Burhan Toprak, İstanbul: Meb, 1989.
- Laertios, Diogenes. *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*. VII. Kitap. Çeviren: Candan Şentuna, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Menzilcioğlu, Çiğdem. "Sunuş: Cicero ve De Natura Deorum" *Tanrıların Doğası* içinde, Editör: Çiğdem Dürüşken, 9-30. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2012.
- Molacı, Melike. "Güncel Bir İmkân Olarak Stoa Ontolojisi." Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2018.
- Nemesius. *On the Nature of Man*. Translated: R. W. Sharples and P. J. Van Der Eijk, Liverpool: Liverpool University Press, 2008.
- Plotinus. *The Enneads*. Translated: Stephen MacKenna, London: Faber, 1957.
- Seneca, L. Annaeus. *Ahlak Mektupları*. Çeviren: Türkan Uzel, İstanbul: Jaguar Kitap, 2018.
- Stock, St. George. *Stoacılık*. Çeviren: Melike Molacı, Ankara: Fol Yayınları, 2021.
- White, Michael J. "Stoic Natural Philosophy (Physics and Cosmology)" in *The Stoics*, Editör: Brad Inwood, 124-152. Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
- Zeller, Eduard. *Greک Felsefesi Tarihi*. Çeviren: Ahmet Aydoğan, İstanbul: Say Yayınları, 2017.